

Hadîs Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine

Mehmet Emin Özafşar*

İnsan cinsini meydana getiren iki asli öğeden biridir kadın; insanlık tarihi boyunca üzerinde en çok konuşulan temalardan bir tanesidir. Antik kültürlerden, orta zamanlara, oradan günümüze kadar o, hep konuşulmuş, hep tartışılmıştır; aslından, mahiyetine, sosyal hayatta ve kamusal alandaki yerine kadar hep sorgulanmıştır. Ruhunun gerçekten var olup olmadığı, var ise hayvan ruhu mu yoksa başka birşey mi olduğu bile sorulmuştur. Gerçi kimi tanrıçaları vardı ama, antik Atina'nın sosyal hayatında kadının adı bile yoktu. Kadim Arap geleneği, dişi çocuğa sahip olmayı zilletin en bayağısı sayardı.¹ Semavi dinler adına bir portre konulmuştur ortaya; kimi onu bir takım Yahudi kabilelerinde olduğu gibi erkekten aşağı tutmuş; köle menzilesinde görmüş. Hıristiyan telakkisinde olduğu gibi, kimi de, kadın asli suçun odağıdır, şeytanın tuzağıdır; kadın suç, suç kadındır, demiştir.² İnsanlık tarihinde kadının aslı, menşei, ruhu hep tartışılmış, hatta onun Tanrıya ibadet etme hakkının olup olmadığı dahi bu münakaşalarda yerini almıştır. İnsanlık, asırlarca kadının insan olmadığına, hizmet için yaratılmış bir mahluk olduğuna; inanmıştır.

Egemen medeniyetin kutsal olan ve olmayan kaynaklarındaki kadın tasavvurlarına, sosyal ve kültür hayatlarındaki asırlara sâri kadın iniltilerine temas edecek değiliz. Hali hazırdaki kadın istismarı ve tüketimine de

girecek değiliz. Ancak, ister Marksist şablonun öngördüğü gibi bütün bu tasavvurlar, tarım toplumunun ayırıcı karakteristiği olarak sunulsun, isterse kimi tarih telakkilerinin avcılık ve ziraat dönemlerine özgü anlayışı sayılsın, bu konudaki inanç ve kabuller, bir noktada durmak zorunda kalmıştır.

İslam'ın teorideki kadın tasavvuru üzerinde uzun uzadıya durmaya gerek yok sanırız. İslam, kadının insan cinsini tamamlayan asli unsur olduğunu söylemiş,³ onu hak ve vazifeler bakımından Allah katında erkekle eşit yükümlülükte kabul etmiştir; çünkü Allah kadını da erkeği de aynı hak ve sorumlulukları üstlenebilecek bir potansiyelde varetmiştir.⁴ Bu nazariyenin daha sonra insanlık tarihindeki etkileri ve bugünlere kadar uzanan tesiri üzerinde henüz yeterince çalışılmış değildir. Ancak, Batıda Aydınlanma ile birlikte her şeyin yeni baştan sorgulanması, kadın konusunu da dışarda bırakmamış ve onsekizinci yüzyıla gelindiğinde 'kadın hakları' ve benzeri tabirler, literatürde gözükmeye başlamıştır.⁵ Aradan geçen iki asırlık süreçte, bugün en azından nazari

³ Kur'an, Nisa, IV/1.

⁴ Bu noktada Hz. Peygamber'in kamusal alanda bazı hizmetlere hanımları getirmesi; toplumsal mukavele sayılan *Öbiat* işleminde hanımlardan da biat alması; veda hutbesinde (ki bir nevi bildirgedir) kadın haklarına temas etmesi, hem nazari, hem de tarihi ve kültürel bakımdan Müslümanlık düşüncesinin ne kadar ileride olduğunu açık göstergesidir. Bkz. Hatiboğlu, Mehmed S., *İslam'ın Kadına Bakışı*, İsl.Arş. Der., c.V, sayı: 4, Ekim 1991, s.234-235.

⁵ Avrupa'da kadın özgürlüğünü ilk kez onsekizinci yüzyılda Condorcet gibi bazı düşünürler savunmuştur. Fransız devriminin başında Olympe de Gouges 'Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirisi'ni kaleme alır. Bunun etkisiyle 1792'de İngiltere'de Mary Wolstonecraft 'Kadın Haklarının Bir Savunusu' isimli eserini yazar. Eser, kadınların yalnızca erkekleri hoşnud etmek için yaratıldığı düşüncesine karşı çıkar, kadının eğitimde, iş hayatında ve siyasette erkekle aynı statüye sahip olmasını, aynı ahlak ölçüleriyle yargılanmasını savunur. Yarım yüzyıl sonra ABD'de Seneca Falls ve Rochester'da toplanan Kadın Hakları Kongresi'nde Elizabeth Cady Stanton ve Lucretia Mott bir kadın hakları bildirisi sunarlar. Benzer

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Bu husus Kur'an'da da dile getirilmiştir: 'Onlardan birine kız müjdelendiği zaman öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Onu, aşâğılıkduygusu içinde yanında mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün! Bakın ki, verdikleri hüküm ne kadar kötüdür! Kur'an, Nahl, XVI/58-59. Arapların kız çocuklarına bakışıyla ilgili olarak bkz. Alûsi, Mahmud Şükrü, *Bilüğü'l-Ereb fi Marifet-i Ahvâli'l-Arab*, I-III (thk. M.Behcet el-Eseri) Beyrut ty., III/42-53.

² Aziz Pavlus'un aşırı derecede kadın düşmanı Hıristiyan yorumu ve tartışmaları için bkz. Garaudy, Roger, *İslam ve İnsanlığın geleceği* (İst., 1990) s.142.

düzeyde, yani normlar bazında, kadın lehine bir hayli mesafe katedildiği söylenebilir.

Ondokuzuncu asır, İslam dünyasının çözülme asrı sayılır. Yirminci asrın ilk çeyreği İslam'ın tarihî ve kültürel yönüyle mercek altına yatırıldığı ve kıyasıya eleştirildiği bir sürecin başlangıcıdır. Bu süreçte kadın konusu İslam'ın tarihi ve kültürel tezahürünün yumuşak karnı olarak görülmüş ve onun kadın adına insanlığa sunduğu teorik değerler gözardı edilmiştir. Hatta Doğu Batı karşılaşmasında, Batıda bütün kötülüklerin, şerrin, fitnenin, çirkinliğin ve her türlü çirkefliliğin sembolü olarak görülen kadın, İslam'ı nazariyesi ve tarihsel tezahürüyle olumsuzlamanın doğal bir enstrümanı olarak kullanılmıştır. Doğunun kadınları ya erotik kurbanlar olarak, ya da entrikacı cadılar olarak tasvir edilmişlerdir.⁶ Batı halk kültürüne ruh veren romanlarda Müslüman prensesler hain, uçarı ve bencil olarak tanıtılırken, Hıristiyan kadın kahramanlar, kendilerini feda eden erdemli tiplerdir.⁷ Ondokuzuncu asırda Batı karşısındaki teknik, askeri ve siyasal gerilemenin ezici psikolojisi altında kimi Müslüman okur yazarlar da, İslam kültüründeki kadın imajını ya gözü kapalı savunmaya veyahut kıyasıya eleştiriye yönelmişlerdir.⁸

Cumhuriyet döneminde ülkemizde bu sahada yaşananlar ise vurun abalıya misalidir. Geleneksel değerlerin her fırsatta yerildiği, hatta bir anti tez kabul edildiği için düşman ilan edildiği gözönünde tutulursa, bunun tabii bir süreç olduğu söylenebilir. Yeni duruma kolay kolay intibak etmesi mümkün olmayan halk yığınlarının

içe kapanma şeklindeki tepkileri, özellikle kız çocuklarının eğitim ve öğretim kurumlarından uzak tutulması; kamusal alanda görev üstlenen hanımlara kem bakışları, adeta mütevares kültür hakkında iddia sahiplerinin ekmeğine yağ sürmüştür. Gerçi son çeyrek asırda, özellikle de son onbeş yılda yaşananlar iddia ve tartışmalara yeni bir boyut getirmiştir. Ama, yine de İslam kültürüne atfedilen kadın imajı, hala yüz sene önceki argümanlar üzerine oturmaktadır.⁹

Biz, bu yazıda rivâyet külliyatında kadınlar aleyhine anlaşılabilir yahut yorumlanabilir rivâyetleri ele alacak değiliz.¹⁰ Onun yerine asırlarca bilfiil yaşanan sosyal bir fenomene; 'bilimsel hayatta kadın fenomenine' dikkat çekeceğiz.¹¹ Çünkü bu kabil tarihî gerçeklikler, hem bir kültürün sosyo-kültürel realitesini ortaya koyar, hem de toplumsal hayatta ne derece makes bulduğu belli olmayan birtakım rivâyetlerin doğru anlaşılmasında anahtar rolü oynar.

Kadınların Hz. Peygamber'in sağlığında ve vefatından sonra, gerek sosyal olaylarda gerekse entelektüel alanda mühim roller üstlendiği, çağdaş bazı araştırmalara konu teşkil etmiştir.¹² Bu konu klasik kaynaklarda da ihmal edilmiş değildir.¹³ İlk biyografi kaynaklarından İbn Sa'd'ın (230/844) *Kitabu't-Tabakât el-Kebîr*'inde ilk dönem hanımlarının biyografisine müstakil bir cilt ayrılmıştır. Burada yer alan yüzlerce hanımın hal tercemesini şöyle bir gözden geçirmek dahi, İslam kültürünün oluşum evresinde kadınların toplumsal hayattaki aktif rollerini görmek için yeterlidir. Bilhassa, sahabe kuşağının kadın portresini tanımak için, bu büyük tarih-

bir hareket 1903'de İngiltere'de E.Pankhurst'ün kurduğu Toplumsal ve Siyasal Kadın Birliği ile gelişir. Kadınların özgürlüğü mücadelesi nisbeten yavaş ilerlemiş, bunun hukuki neticeleri çok yakın zamanlarda alınabilmiştir. Fransa'da kadınlara oy verme hakkı ancak 1944'de tanınmıştır. 1949'da Simone de Beauvoir'in 'İkinci Cins' ve 'Kadın' isimli eseri feminist bilinci hızlandırır. ABD'li Betty Friedan'ın 'Kadın Gizemi' (1963) bu yolda önemli bir köşe taşı olur. Friedan 1966'da bir grup kadınla birlikte 'Ulusal Kadın Örgütü'nü kurar. Son yirmi yılda bu konuda bir hayli mesafe alınmış uluslararası örgütlerde ve antlaşmalarda konu prensiplere bağlanmıştır. (Bu konuda bkz. *Ana Britannica*, XII/373-374.)

⁶ Kabbani, Rana, *Avrupa'nın Doğu İmajı*, (çev. Serpil Tuncer) Bağlam y., İstanbul 1993, s.38.

⁷ A.g.e., s.26.

⁸ Bunun en tipik misali Kasım Emin (1865-1908) ile Mustafa Sabri (1954) Efendi'dir. Kasım Emin 'el-Mer'etu'l-Cedide ve 'Tahriru'l-Mer'e' isimli kitapları yazarak kadın konusundaki yaklaşımını ortaya koymuştur. Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I-XV, Beyrut ty., VIII/114; Onun yaklaşımı Sabri Efendi tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. O da 'Kavli fi'l-Mer'e (Kahire 1354)' isimli kitabını yazmış ve 'Mevkifu'l-Akl' adlı eserinde Kasım Emin'in yaklaşımını etraflıca eleştirmiştir. Buradaki tartışmalar daha çok örtünme kousu etrafında odaklanmaktadır. Bkz. Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Alim Min Rabbi'l-Alemîn*, I-IV, II. Bsk., Beyrut 1981, I/485-496.

⁹ Bunun sıradan örneklerinden biri, İlhan Arsel Öin *Şeriat ve Kadın* adlı kitabıdır.

¹⁰ Bu kabil rivâyetlerden birinin tetkiki için bkz. Çakın, Kamil, 'Ökadınlar İle İlgili Bir Hadis ve Değerlendirmesi, Dinî Araştırmalar Dergisi, VI (Mayıs 1988), s.5-30. Daha kapsamlı bir tetkik için bkz. Tuksal, Hidayet Şefkatli, *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Kitâbiyât y., Ankara 2000.

¹¹ Şimdiye kadar bu konuda bazı çalışmalar yapılmıştır. Zihni Efendi, Mehmet *Meşâhîru'n-Nisa*, I-II, İstanbul 1294; Kahlâle, Ömer Rıza, *A'lâmu'n-Nisâ fi Alemeyi'l-Arab ve'l-İslâm*, I-V, Beyrut, ty.; Okıç, M.Tayyib, *İslamiyette Kadın Öğretimi*, D.İ.B.Y., Ankara, 1979 (49-53. Sahifeleri hadisçi hanımların listesine ayrılmıştır.); Hatiboğlu, M.Said, 'Öİslam'da Kadın Eğitiminin Doğuşu', Türkiye I. Din Eğitimi Semineri., İlahiyat Vakfı y., Ankara 1981, s.90-94; Bolelli, Nusrettin, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri.Hicri II-V. Asır*, M.Ü.İ.V.Y., İstanbul, 1998.

¹² Bu konuda bkz., Hamidullah, Muhammed 'İslam Peygamberi' I-II, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993, II/168-172; Abbott, Nabia, Aisha, *The Beloved of Muhammed*, Chicago press, 1942 (Hz. Muhammed'in Sevgili Eşi Ayşe, çev. Tuba Asrak Hasdemir, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1999); Abbott, ÖWomen and the State in Early Islam Ö, JNES, I, (1942).

¹³ İlk dönem hanım hadisçilerle ilgili klasik kaynaklar hakkında bkz. Bolelli, s. 3-12.

çinin yaklaşık otuz sahife yer ayırdığı Hz. Âişe (58/677) ve onbir sahife ayırdığı, Hadis rivâyetinin önemli ismi Enes b. Malik'in annesi Ümmü Süleym binti Milhan'ın tarihçe-i hayatına bakmak kafidir.¹⁴ Ayrıca, kadınların bilimsel etkinliklerinin, bilhassa Hadis ilmi noktasındaki çabalarının da bol miktarda örneğini, bu eserde görmek mümkündür.¹⁵ Özellikle Hz. Âişe'nin hadis ilmindeki yeri, İslam kültürünün dünya kültürlerine göğsünü gere gere takdim edeceği yüzlerce, binlerce örnekten sadece biri, ama ilk başta gelenidir. Bir mitoloji, bir efsane değil, tarihi, gerçek bir şahsiyet olarak o, İslam kültürünün kadın telakkisini temsilde, hangi sosyo-psikolojik saiklerle ortaya çıktığı, yahut ne maksatlarla söylendiği belli olmayan haber kırıntularından çok daha değerlidir.¹⁶ Hz. Âişe, hadis ilmindeki etkisi, sadece kendi yaşadığı dönemle sınırlı kalan bir hadisçi değildir. O, rivâyet ilimlerinin tedvininde hayati rol oynayan İbn Şihab ez-Zühri'nin (50-124/670-741) hocası Amre binti Abdurrahman'ın (106/724)¹⁷ da hocasıdır. Onun talebeleri, hadis rivâyetinin bel kemiği Şube b. el-Haccac (160/776) gibi isimlerin haber kaynağını teşkil etmiştir.¹⁸

Bu kuşağın sembol isimlerinden bir diğeri de, yine Hz. Âişe'nin talebelerinden, Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ lakablı Hüceyme binti Huyey el-Evsabiyye'dir (81/700). Zehebî (748/1347) son derece aktif olan bu hanımın; hukuk nosyonuna, bilimsel kapasitesine, ahlakî yüksekliğine, sempatik ve alımlı yapısına dikkat çeker.¹⁹ Kendisi altı ay Beytu'l-Makdis'te altı ay da Dımeşk'te kalır, bu zaman zarfında evinde hadis dersleri vermiş. Hatib el-Bağdâdî'nin (463/1070) naklinden anlaşıldığına göre, derslerine kadın erkek çok yoğun bir katılım olmuştur.²⁰ Emevî yönetimi nezdinde saygın bir yeri olan bu

hanımın derslerine zaman zaman devrin ihtişamlı halifesi Abdülmelik b. Mervan (66-86/685-705) da iştirak etmiştir.²¹

Dımeşk'te hadis ilminin tohumlarını atan bu hanımın sonraki asırlardaki haleflerine yazımızın ileriki sahifelerinde örnekler vereceğiz. İslam kültürünün oluşum dönemindeki bütün hanım hadisçilerini burada zikretmenin imkanı olmadığı açıktır. Hatta onların ileri gelen simalarını kaydetmek dahi müstakil bir tetkik gerektirir. Bu konuda yazılmış olan klasik ve çağdaş çalışmalara bakılabilir. Ancak biz, yukarıda örneğini verdiğimiz hanım hadisçilerin birer istisna teşkil etmediğini göstermek bakımından ikinci asırdan bir kaç örneğin daha altını çizmek istiyoruz. Bunlardan bir tanesi Tâbiûn'un ileri gelen ilim otoritelerinden Said b. el-Müseyyib'in (94/712) kızıdır. Medîne'nin bu en büyük alimi, sahâbiler arasında çok hadis rivâyet etmesiyle meşhur olan Ebu Hüreyre'nin (59/678) damadıdır. Kaynaklar kızının ismini vermemektedir. Nakledilenlerden anlaşıldığı kadarıyla o, Halife Abdülmelik'in oğlu Velid'e (86-97/705-715) nikahlaması için Said'e baskı yaptığı, fakat onun ısrarla vermekten kaçındığı ve baskılardan kurtulmak için de talebelerinden biriyle evlendirdiği kızı olmalıdır.²² İşte bu hanımı babası talebelerinden birine nikahlayınca, zifaf gününün ertesinde damad hocasının dersine gitmek üzere hazırlık yapar. Bunu gören eşi nereye gitmeye hazırlandığını sorar, Said'in dersine diye cevap verir. Bu âlime hanım ona; "otur. Said'in öğreteceklerini ben sana öğreteyim", der.²³ İbnü'l-Hac'ın (732/1331) naklettiği hikayenin bu kısmına Zehebî yer vermez, fakat o da, düğünden sonra damadın bir ay derslere katılmadığını not eder. Zehebî'nin aktardığı bu haberde eşi, onun engin bilgisini, yüksek karekterini ve emsalsiz güzelliğini zikretmeden edemez.²⁴

İbnü'l-Hac'ın Said b. el-Müseyyib'in kızından bahsettiği yerde, Medîne'nin bir başka büyük alimi, ikinci asrın

¹⁴ İbn Sa'Od, *Kitabu'Ot-Tabakât el-Kebîr*, I-VIII, Daru Sadr, Beyrut, ty. VIII/58-86; 424-435; Zihni, a.g.e., II/2-9.

¹⁵ İbn Sa'Od, a.g.e., VIII. Cilt.; Okiç, a.g.e., s.23.

¹⁶ Sekizinci hicri asrın büyük ilim otoritesi Bedreddin Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşi(745-794/1344-1391) *Öel-İcâbe lîrâd-i mâ iste-drekethu Âişe ale'Os-Sahâbe'Ö* isimli eseriyle onun ilmi dirayetini gözler önüne sermiştir. Zerkeşi, a.g.e., (thk, Said Afgâni), III.bsk., el-Mektebetü'Öl-İslâmî, Beyrut,1990. Hz. Âişe'Önin hadis ilmindeki müstesna yeri hocam Prof.Dr. M.Said Hatiboğlu tarafından kaleme alınmıştır. Hatiboğlu, *ÖHazret-i Âişe'Önin Hadis Tenkidçiliği'Ö*, A.Ü.İ.F.D.,cilt, XIX, Ankara 1973, s.59-74. Bu konuda ayrıca bkz. Savaş, Rıza, *Raşid Halifeler Devrinde Kadın*, İstanbul, 1996, s.94-109. Nabia Abbott'Ön Hz. Âişe'Önin biyografisine tahsis ettiği çalışması henüz aşılmış değildir. (Abbott, a.g.e., Chicago, 1942).

¹⁷ Halife Ömer b. Abdülaziz'Öin resmi tedvin işlemini başlatan tali matında işaret edilen hanımdır. İbn Sa'Od, a.g.e., VIII/480. İbn Hacer, *Tehzîbü'Öt-Tehzîb*, I-VI(thk, Halil Memun Şiha ve diğler.) I.bsk., Beyrut 1996, VI/552-553 (XII/438-439; Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisâ*, III/356; Aydınlı, Abdullah, Amre bint Abdurrahman, İ.A. T.D.V., III/95.

¹⁸ İbn Sa'd, a.g.e., II/387; VII/281; VIII/480-481.

¹⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*. I-IV, VII.bsk., Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.II/53-54 (37).

²⁰ Hatib, Ebubekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut, ty. XIV/436; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI/569(12182) (XII/465-467);

²¹ Kehhâle, a.g.e, V/204-207; Bolelli, a.g.e., s.48-50. Goldziher bu hanımın çocuklara öğretmenlik yapan sahâbî Ümmü'Öd-Derdâ olduğuna dikkat çekmiştir. İslamda Eğitim (çev. M.Emin Özağar-M.Görmez-B.Erul) İsl.Arş.Der.,cil: II, sayı:7, 1988, s.81. Goldziher'Öin Ebu'Öd-Derdâ'Önin eşleri sahâbî Ümmü'Öd-Derdâ ile tabii, hadisçi Ümmü'Öd-Derdâ'Öyü ayırt edemediğine dair bir tenkit için bkz. Sever, Kazım, *İslâmî Araştırmalarda Atıf Sorunu*, İslâmiyât, I, (1998), sayı 1, s.100.

²² İbn Sa'd, a.g.e., V/138; Zehebî, *Siyeri A'lâmi'n-Nubelâ*, I-XXIII., (thk, Ş.el-Arnâvut-H.Esed) VII.bsk., Beyrut, 1990. IV/233-235.

²³ İbnü'l-Hac, Muhammed el-Abderî, *el-Medhal*, I-IV, Dâru'l-Hadis, bask. y.y., 1981, I/1.215.

II

tartışmasız hadis ve fıkıh otoritesi Malik b. Enes'in (93-179/711-795) kızıyla ilgili de bir anlatıyla karşılaşırız: Babası öğrencilerinin hadis derslerini dinlerken, kızı da içeriki odadan dersleri takip eder, öğrencilerin hatalarını düzeltirmiş.²⁵

Bu örnekler, İslam kültürünün bu evresinde hanımların hadis ilmiyle uğraşmalarının sadece onların bireysel hobileri olmadığını, bilakis ilimle meşguliyetin tabana yayıldığını ve hatta bir ilim geleneğinin de oluşmaya başladığını gösterir. Bundan dolayıdır ki Philip K. Hitti; '...Abbâsîlerin iktidarı zamanında umûmî kültür seviyesi hiçbir şekilde düşük olmamıştır,' demiştir.²⁶ Herhalde bu sıralarda iyice serpilip gelişen ve kaynaklarda onbinlerce insanın katıldığı zikredilen muhteşem hadis meclisleri, hanımlardan yoksun değildi.²⁷ İkinci asırdan itibaren, özellikle de ikinci yarısında, hadisçilik muazzam derecede kitleselleşmiş; hatta mübalağalı da olsa, onlardan ileri gelen bir hadis râvisinin meclisine yetmiş bin dolayında kişinin katıldığı ifade edilmiştir. Bu hadis râvisi, hadis'in hicri ikinci asırdaki sosyal tarihi bakımından da mühim bir isim olan Vasıtlı Yezid b. Harun'dan (206/821) başkası değildir.²⁸ Kitlelerin gözdesi bu Yezid b. Harun, yaşı ilerleyip, gözleri görmez olunca, şüphe ettiği rivâyetleri, yanında çalışan cariyesine kontrol ettirmiş.²⁹

Hicri ikinci asır geride kalırken hanım muhaddiseler, hocalarının, babalarının gözü kulağı olacak kadar hadis ilminin ayrılmaz birer parçası haline gelmişlerdir. Sadece seçkinlerin ve aristokratların tekelinde bir ilim geleneği değil, toplumun en alt katmanlarındaki cariyelerin hocalarına asistanlık yapacak kadar yetiştiği, yaygın ve hür bir ilim ortamının varlığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

²⁴ Zehebî, *Nübelâ*, IV/234.

²⁵ İbnü'Öl-Hac, *Medhal*, I/1/215. Goldziher, *İslamda Eğitim*, İsl.Arş.Der., II (1988), sayı:7, s.91.

²⁶ Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ) I-II., İstanbul, 1989, I/II/527. Onun Abbâsîlerin erken dönemindeki genel kültür seviyesinin yüksek düzeyini göstermek için naklettiği haberler arasında yer alan ve çeşitli ilim dallarında uzman otoritelerden müteşekkil bir komisyon huzurunda; Tıp, İslam hukuku, astronomi, felsefe, müzik ve matematikÖte yetkin olduğunu ispatlayan Teveddüd isimli bir cariyeyi Harun er-Reşîd(170-194/786-809)Öin 100.000 dinara almak istediğini belirten anekdot, devrin entelektüel düzeyini gösteren çarpıcı bir örnektir. Bkz. Hitti, a.g.e., s.525.

²⁷ Hatice Ümmü Muhammed isimli bir hanım düzenli olarak Ahmed b. Hanbel'in derslerine gelir ve ondan rivâyetlerde bulunmuş. Bkz.Hatib, *Tarih*, XIV/435(7805).

²⁸ Semânî, Abdülkerim, *Edebü'l-İlmî ve İstîmlâ*, I.bsk, Beyrut, 1981, s.16.

²⁹ Hatib, *Tarih*, XIV/338-339.

Üçüncü hicri asır, hadisin altın çağı olarak nitelenir. Gerçekten de, Müsnedler, Musannefler, Câmiler, Sünenler gibi en temel hadis kaynakları, bu asırda telif edilmiştir. Dokuz temel hadis kitabının müellifleri bu asırda yaşamıştır. İşte bu eserlerin hepsinin kaynağı sayılabilecek *el-Muvatta*'ın yazarı Malik b. Enes'in (179/795) talebeleri arasında Âbide el-Medeniyye(?) isimli âlime bir hanımı gördüğümüzde hiç şaşırıyoruz. Ama onun Dahhûn olarak bilinen Habîb b. Velid el-Mervânî'ye (?), Muhammed b. Yezid b. Mesleme b. Abdülmelik(?) tarafından hediye edilen ve Endülü's'e götürülen, Medîneli siyâhî bir cariyeye olduğunu öğrendiğimizde biraz duraksıyoruz. Sadece Malik'ten değil, Medîne'nin pek çok ilim otoritesinden, sayıları onbinlere varan rivâyetler naklettiğine muttali olduğumuzda ise, hayret ve şaşkınlığımızı gizleyemiyoruz. Goldziher'in (1850-1921) el-Makkari'den naklen dikkatlerimize sunduğu bu bilgi, hanım hadisçilerin yalnızca İslam Şarkında değil, Garbında da aktif bir biçimde ilim muhitlerinde yer aldığını gösterir.³⁰

Bu asrın gözde alimelerinden söz ederken büyük fakih Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin (150-204/767-819) hocalarından, Hz. Peygamber'in de torunlarından olan Seyyide Nefise'yi (145-208/762-823) zikretmeden geçmek elbetteki olmaz. Hadis rivâyetiyle ve Mısır halkının gönlüne taht kurmasıyla meşhurdur.³¹

İçlerinde Ahmed b. Hanbel'in (241/855) de bulunduğu devrin pek çok hadis otoritesinin haber kaynakları arasında Hatîb el-Bağdâdî (463/1070), Ümmü Ömer es-Sakafiyye(?) isimli bir hanım hadisçiyi de zikreder.³²

Tüm zamanların en büyük hadis otoritelerinden biri olan Ahmed b. Hanbel'in başta eşi Abbâse binti Fadl (?) olmak üzere, kendisine talebelik yapmış bulunan Hatice Ümmü Muhammed (?) ve Meymüne binti Akra' gibi isimler, devrin karakteri hakkında bir fikir vermek için

³⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, I-II, (tr. C.R. Barber-S.M.Stern), London 1971, II/366(405). Makkari, *Nefhu'Ö-Tib*, I-VIII (neşr. İhsan Abbas) Beyru 1988, II/504; III/139-140. Bu hanımla ilgili olarak ayrıca bkz. Kehhâle, *A'Ölâmü'Ön-Nisa*, III/199; Okıç, a.g.e.,s. 50; Bolelli, a.g.e., s.151-152. Bu asır, sadece hanımların hadis sahasındaki etkinlikleriyle değil, hanımlara dair ortaya çıkan ilk literatür örnekleriyle de dikkatleri çekmektedir. Bunun da en erken örneğine Endülüslü Maliki hadisçisi Abdülmelik b. Habîb (238/852)Öin *Kitâbu Edebü'Ön-Nisâ* adlı eseriyle rastlıyoruz. Kitap, yazıldığı döneme kadar İslam coğrafyasında çeşitli yönleri ile kadın fenomenine nasıl bakıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Kitap Abdülmecid et-Türki'nin tahkikiyle bir cilt halinde (Beyrut 1992)'de basılmıştır.

³¹ Zehebî, *Nübelâ*, X/106-107(6); İbn İmad, *Şezerât*, VIII/21; Kehhâle, a.g.e., V/187-190;Çelebi, Ahmed, *İslamda Eğitim-Öğretim Tarihi*, (çev. Yardım,Ali) III:bsk., İstanbul 1998, s.277; Bolelli, a.g.e., s.165.

³² Hatib, *Tarih*, XIV/432-433.

yeterlidir.³³

İlim için seyahat geleneğinin en parlak örnekleri, hiç kuşkusuz Hadis tarihinde görülür. Hatîb-i Bağdâdî'nin *er-Rihle fi Talebi'l-Hadis*³⁴ adlı eseri, bu geleneğin ilk dönemlerinden oldukça az miktarda misale yer vermiştir. Bilimsel amaçlı seyahat geleneği daha sonra da sürdürülmüş, hatta bu yalnızca erkeklerle sınırlı kalmamış, hanımlar da bu kabil yolculuklara çıkmışlardır. İşte IV. Hicri asrın Kazvinli hanım hadisçisi Fatma binti Abdülaziz (346/957), bunlardan bir tanesidir.³⁵ Hemşehrisi Emetü'l-Vahid Süteyte binti'l-Hüseyin (377/987) ise sadece hadis ilminde mahir değil, aynı zamanda tefsir, nahiv ve fıkıh sahasında da otoriteymiş. Özellikle Şafîi fıkhında derinleşmiş ve devrin ileri gelen fakih Ebu Ali b. Ebî Hüreyre ile birlikte fetvalar verirmiş. Babası büyük bir hukuçu olduğu gibi, oğlu da hukukçudur ve kadılık yapmıştır.³⁶

III

Bir sonraki asır, öncekinden hiç de geri değildir. Sadece bir örnek vermek gerekirse, Hatîb-i Bağdâdî (463/1070) gibi otoritelerin de hocası olan 'Ümmü'l-Kiram' lakablı Kerime binti Ahmed'i (463/1070) anmak yeterlidir: hadis hafızları arasında sayılan bu hanım, Buhârî'nin (256/869) *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserini rivâyet eden hanımdır. *Sahîh*'in râvilerinden Ebu Zer el-Herevî (434/1042)³⁷ onun Buhârî konusunda uzman olduğuna dikkat çekermiş. Hayatı boyunca hiç evlenmeyen 'Ümmü'l-Kiram' kendisini hadis ilmüne vakfetmiş ve takriben yüz yaşında vefat edinceye kadar da bu uğraşısını sürdürmüştür.³⁸

Söz hicri altıncı asır hanım muhaddislerine gelince, bu asrın şöhretli muhaddislerinden bazılarını merhum Muhammed Gazalî'nin (1917- 1996) bu asırdaki hanım hadisçilere ayırdığı bir yazısından takip edelim:

[Sünnet İlimleri ve Kadın]*

İslami ilimlerin en önemlilerinden bir tanesi de. Sünnet ilmidir. Bu ilimde söz sahibi olabilmek için engin

bir zeka, hafıza yeteneği ve eleştirel bir zihne ihtiyaç vardır. Ben, kadınların bu ilimde sivrilip öncülüğü elde etmeleri şöyle dursun; onunla meşgul olacak en son kimseler olacaklarını zannedirdim. Fakat ne zaman ki, Dr. Mahmud İbrahim ed-Dîk'in '*es-Sünnetu'n-Nebeviyye fi'l-Karni's-Sâdis el-Hicri*' isimli eserini okudum, o vakit Sünnet ilimleri ile iştiğal etmiş nice alime hanımefendiler olduğunu gördüm. Öyle azımsanacak miktarda da değil, sayıları yüzleri bulan güvenilir alime hanımlar, bunlar. Oysa, İslam tarihinde hicri altıncı asır, ilimde yükselmenin fazlaca görüldüğü bir devir de değildir. Bilakis, ikinci Abbâsî devletinin yıkılmaya yüz tuttuğu bir dönemdir. Nitekim, yedinci asrın ortalarına doğru bu devlet, Tatarların pençesi altında yıkılıp gitmiştir. Bu asrın dağınık yapısına rağmen, siyasi şartların kötüye gitmesi ve idarecilerin başarısız kalmaları karşısında İslam alimleri, toplumu korumak ve her alanda hayatı diri tutabilmek için olanca güçlerini seferber etmişlerdir. Bu durum ilginç bir netice doğurmuştur; galip Tatarlar, mağlupların dinini benimsemişlerdir. Zira o vakit, bu ümmetin aklı ve ahlâkî seviyesi oldukça yüksek bir düzeyde idi. Farzedelim ki, Namıvya büyük bir askeri güç tarafından muhasara edilsin ve bu ülke Amerika veya İngiltereyi yenmiş olsun. Bu durum ona sadece askeri bir başarı kazandıracaktır. Ancak kültürel egemenlik, ilerlemiş ve tekamül etmiş toplumların nasibi olduğu için, batı kültürü ağır basacak ve Namıvya'yı egemenliği altına alacaktır. İşte bu yüzden[Müslüman kültürünün yüksekliği sebebiyle] biz, Tatarların, Müslümanları (askeri bakımdan) hezimete uğrattıktan sonra, İslam dinine girdiklerini görüyoruz.

Şimdi soralım: bu kültürel üstünlüğü ortaya koyanlar kimlerdir? Askeri bakımdan yenilmesine rağmen, mağlup bir milletin hala üstün kalabilmesini temin eden kimdir? Elbetteki, ilim adamları, Müslüman ahlakçılar ve eğitimcilerdir. Evet, İslamın sosyo-politik geleceğinin tehlikeye düştüğü zamanlarda, onu kurtaran meçhul askerler, işte bunlardır.

Buna benzer hadiseler bütün dünyada müteaddit kereler tekrarlanmıştır. İşte Alman halkı, Hitlerin elinde yok edilen istikballerini tekrar kazanıp, muhafaza ede-

³³ Hatîb, a.g.e., XIV/438; XIV/435; Boilelli, a.g.e., s. 165-167.

³⁴ Hatîb, *er-Rihle fi Talebi'l-Hadis*, (thk. Nureddin İtr) I.bsk., Beyrut 1975.

³⁵ Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisa*, IV/74; Boilelli, a.g.e., s.171.

³⁶ Hatîb, *Tarih*, XIV/442-443; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, I-XVIII (thk.M.A.Ata ve diğer.) Beyrut ty. XIV/325(2834); İbn İmâd, *Şezerât*, III/88; Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisa*, I/89-90; Boilelli, a.g.e.,s.171.

³⁷ Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956, s.170.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Müntazam*, XVI/135-136(3409); İbn İmâd, *Şezerât*, III/314; Goldziher, *Muslim Studies*, s.366(405); Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisa*,IV/240; Boilelli, a.g.e., s.181.

* Gazalî'nin bu yazısı, Arapça yayınlanan 'Seyyideti' (1991) derisinde yayımlanan bir makalesidir. Çeviri de bu makaleden yapılmıştır. Daha sonra aynı yazı, yazarın *ÖTürâsüne'l-Fikri fi Mîzânî's-Şer'* ve *'l-Akl'* adlı kitabında yer almıştır. Bkz. Dâru'ş-Şurûk III.bsk. 1992, s.158-163. Gazalî merhum, İslam dünyasında kadın konusunu ele alan ender yazarlardan birisidir. Bu konuda yazdığı *Kazâyâ el-Mer'e Beyne'l-Takâlid er-Râkide ve'l-Vâfide* isimli bir de müstakil eseri vardır. (Dâru'ş-Şurûk, IV.bsk., 1992). Bu yazıdaki metin ve dipnotlarda köşeli parantezle [ ] verilen bilgiler bize aittir.

bilmişlerdir. Aynı şeyi Japon halkı da yapmıştır. Mühim olan bir milletin medeniyetinin temel dinamiklerinin, onun tarihinde, dindik, yıkılmadan ayakta kalabilmiş olmasıdır. Ben kültürel geçmişimize şöyle bir baktım; bizim bilimsel ve ahlâkî rehberliğimizi yapan müesseselerin, siyasi olandan çok daha kuvvetli olduğunu gördüm. Nitekim, Toynbee ve Arnold Thomas gibi büyük tarihçiler de İslam'ın sahasının, büyük hezimetlerin yaşandığı evrelerde, yüksek başarıların elde edildiği günlerden daha fazla genişlediği tespitini yapmaktadırlar.

Şimdi, Dr. Mahmud ed-Dîk'in şahane eserinde kaydettiği üzere hanımların Sünnet'e hizmette ne gibi mesai-leri olduğu konusuna dönelim. Herhangi bir sıralamayı asıl almaksızın, bu ilimde otorite olmuş hanımlardan bazılarını görelim.

Bu üstâze hanımefendilerden ilki Şühde binti el-İberî'dir.⁴⁰ Kendisi isnad sahibi bir hanımefendi olup, yazmaya da muktedirdir. Çok ibadet eden, oldukça muttekî ve dindar bir hanımefendidir. Pek çok alimden hadis almıştır. Yüz seneye yakın yaşamıştır. Oldukça güzel bir hatı varmış; öyleki, devrinde onun kadar güzel yazabilen bir başkası daha yokmuş. Halifenin görevlilerinden biri ile evlenmiş, bütün ömrünü ilim ve eğitimle geçirmiştir.

Burada, bu hanımın kendilerinden hadis aldığı zatların isimlerini tek tek zikretmek istemiyorum. Esas, bu alime hanımefendiden ilim tedris etmiş ve hadis rivâyet edebilmek için onun icazetine mazhar olmuş kimseleri kaydetmek istiyorum;

Söylenildiğine göre; Ebû Saîd b. Es-Semânî [562/1166]⁴¹ kendisinden hadis dinlemiştir. Meşhur tarihçi Hafız Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir [571/1175]⁴² ondan rivâyette bulunmuştur. Aynı şekilde, güvenilir alim Hanbelî fakihî el-Muvaffak b. Kudâme [541-620/1146-1223]⁴³ de onlardan bir tanesidir. Yine, Ebu'l-Ferec

Abdurrahman b. el-Cevzî [597/1200] de bu hanımın kendi hocalarından biri olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ İbnü'l-Cevzî ki; en büyük vaizlerden bir tanesidir; tarihçi, müfessir ve Hadîşçidir. [İslâmî ilimler sahasında] üstün bir mevkiye sahiptir. Kendisi bu hanımefendiden hoş bir hadis nakletmiştir. Senedini bir tarafa bırakarak, içerdiği nükteden dolayı yalnızca metnini kaydetmekte fayda görüyoruz;

“Ömer b. el-Hattab zamanında, Abdülaziz b. Yahya en-Nehaî, bir mescidde akşam namazı kılıyormuş. Namazda imam: ‘Rabbının makamından korkanlara da iki cennet vardır [Rahman 55/46] ayetini okumuş. Derhal namazını kesmiş ve baygınlık geçirecek yüzüstü yere düşmüş ve vefat etmiştir.”

Dini duygular yoğunlaştığı zaman, bazı insanlara böyle tesirler edebiliyor. Bu nedenle, bu kabil rivayetler herhangi bir sohbet meclisinde dile getirildiğinde, onların ne manaya geldiğini ortaya koyarak olumsuz motivasyonlarını giderecek yorumlar yapılmadan bırakılmasını ben şahsen doğru bulmuyorum. Asrımızda dinî davet, fıkıh, tefekkür ve zekaya gereksinim göstermektedir. İbnü'l-Cevzî ‘*Saydu'l-Hâtır*’ adlı eserinde bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Onun sözkonusu bu kitabı, isabetli kanaatler, ibretli tenkitler ve gerçek nasihatlarla dolu bir eserdir.

Şühde binti el-İberî'nin rivâyet ettiği bu hadis, altıncı hicrî asrın hanımefendilerinden Şemsu'd-Duhâ hanımefendi için ne güzel bir vasıf olur. Bu hanım 588/1192'de vefat etmiştir.⁴⁵ Bağdat camilerinde ders verirmiş. Zühdü, takvası ve Allah'a yönelmesiyle bilinen bir hanımmış. Onun Allah'a olan bağlılığı, sonunda kendisini helak eden bir ifrata varmamış. Bu hanım, bazı hadisler rivâyet etmiştir. Kendisi, Şeyh Ebu'n-Necîb es-Sühreverdi'nin

Onun *Edebu'l-İmlâ ve'l-İstimlâ* isimli eseri (Beyrut 1981)'de basılmıştır.]

⁴⁰ [Şühde binti Ahmed el-Katibe (574/1178) altıncı asrın gözde hanım hadisçilerinden birisidir. Hadis derslerinin yanında edebiyat, belâgat ve şiir dersleri de veren bu hanımın derslerine çok sayıda talebenin katıldığı, ona talebe olmak için değişik bölgelerden meşhur simaların Bağdat'a geldiği nakledilir. Sadece Hadis ilminde değil, yazı sanatında da ekol olacak kadar şöhret yapan bu hanım'ın tarzını sürdürenlere Öashâbu's-Şühde' denilmiştir. ÖEl-Kâtibe' ve ÖFahru'n-Nisâ-Hanımların Kıvancı' lakaplı bu hanım, devrinin pek çok alimine hocalık yapmıştır. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ-i Ehli'z-Zaman*, I-VI (thk.M.M.Abdülhamid) I.bsk. Kahire 1948, II/172-173 (276); Goldziher, a.g.e., s.406; Kehhâle, a.g.e., II/309-312; Çelebi, a.g.e. s.277; Sever,a.g.m., İslâmiyat I (1998) sayı:1, s.102-103. Bu hanımın talebelerinin listesi için bkz. Sever'in makalesi s.108-109.]

⁴¹ [Altıncı asrın önemli simalarından birisidir. Pek çok eser yazmış olan Semânî, 'Doğunun Muhaddisi' ünvanına layık görülmüştür. Hocalarının sayısının yedibinler civarında olduğu söylenir. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II/378-381 (368); İbn İmâd, *Şezerât*, IV/205-206.

⁴² [*Ârihu Dimeşk*'in yazarı olan İbn Asâkir, yaşadığı asrın en büyük tarih ve hadis otoritelerinden birisidir. Çok sayıda eseri arasında onbir cüz tutan *Fazâilu Ashâbi'l-Hadis*' isimli biri de vardır. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II/471-473(414); Zehebî, *Nübelâ*, XX/554(354); Eşârî'nin savunmasına ayırdığı *Tebyinu Kezihi'l-Müfteri fi ma Nüsübe ile'l-Eşâri*' adlı eseri Kevseri'nin tahikikiyle basılmıştır.(II. bsk.,Beyrut 1984).]

⁴³ [*El-Muğni* isimli muazzam Hanbelî fıkıh kitabının yazarıdır. Şeyhu'l-İslam payesine layık görülmüş. Yaşadığı dönemde Hanbelî ekolünün en büyük otoritesi haline gelen İbn Kudâme'nin karizmatik bir şahsiyet olduğu söylenir. Zehebî, *Nübelâ*, XXII/165-173(112); İbn İmâd, *Şezerât*, V/88-92.]

⁴⁴ [Beşyüzden fazla eserin altına imzasını atan Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, devrinin en büyük hadis, tarih ve fıkıh otoritelerinden biridir. *ÖEl-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*' isimli eseri hem tarih hem de bir biyografi ve vefeyât kitabıdır. Kitap, 18 cilt halinde (II.bsk.Beyrut 1995) basılmıştır.]

⁴⁵ [Makkarî, a.g.e. III/139; Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisâ*, II/303.]

derslerinde de hazır bulunmuştur.

Çağdaş İslam aleminin büyük şehirlerindeki camilerde böyle bilgili, erdem sahibi hanımların dersler vermesini ne kadar da isterdim. Karşı karşıya geldiğimiz kültür harbinde onlara olan ihtiyacımız ne kadar da fazla!

Bu şerefli meydanda Şemsu'd-Duha yalnız değildir; Bilakis 'Hassatu'l-Ulemâ (âlimlerin seçkini)' diye isimlendirilen Bağdat'lı Davu's-Sabah binti el-Mubarek [?] de vardır. Bu hanım da çok Kur'ân okumasıyla şöret bulmuştur. Evinde va'z meclisleri düzenlemiştir. Şeyh Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî ile evlenmiştir. Kendisinden hadis rivayet edenlerden bir tanesi de Ebu Saîd es-Semânî'dir.

Hadisçi hanımlardan bir diğeri de; Belkıs binti Süleyman b. Ahmed b. el-Vezîr Nizamu'l-Mülk'tür. 517/[1123]'de Isbahan'da doğmuş, 592/[1195]'de vefat etmiştir. Kadın, erkek pek çok hocası vardır. Bir grup alim kendisinden hadis dinlemiştir. Yusuf b. Halîl [b. Karaca Abdullah 555-648/1160-1250]⁴⁶ ve daha başkaları ondan hadis rivâyet etmişlerdir.

Ben, Hafız [Zekiyyüdin Ebu Muhammed] el-Münzirî'nin [656/1258] *et-Terğîb ve't-Terhib*⁴⁷ isimli eserinden çok faydalandım. Şahsen bendeniz, Allah'ın meşcedlerine gelen tüm insanların eğitimine amade birisiyim. Allah kendisine rahmet etsin, ben müellifin temas ettiği hiçbir meselede bir tek hadisi terkettiğini zannetmiyorum. Her ne kadar sahih ve zayıf olanları birbirine karıştırmışsa da, şu bakımdan mazur görülebilir; müellif eserinde, o konuda mevcut olan her haberi nakletmiştir. Ancak, okuyucuyu aldatıp da, rivâyetleri birbirinden ayırma noktasında suskun kalmamıştır. Asla bunu yapmamıştır. Her hadisin kaynağını vermiştir. Buhârî ve Müslim'de olanlar daha baştan muteber kabul edilmişlerdir. Bu ikisinin dışından gelen rivayetlerin senedlerini basiretle tenkit etmiş, zayıf olanları; ya meçhul bir sığa ile 'ruviye-naklediğine göre' diyerek, yahut tenkide maruz kalan râvînin ismini vererek, belirtmiştir. Gel gör ki, kitabını okuyanlar genellikle, sahih'ine, zayıf'ına bakmaksızın, her gördüklerini ondan rivâyet ediyorlar..!

Dikkatimi çeken bir diğer nokta da şudur; Münzirî, eserinde sahih rivayetlerle paralellik arzetmesi halinde kendisinde zayıflık bulunan hadisleri de kaydetmeyi ihmal etmemektedir. Bundan dolayı:

⁴⁶ [Zehebi onu, ÖŞeyhu'l-Muhaddisîn ve Râviyetü'l-İslam' olarak niteler. Zehebi, *Nübelâ*, XXIII/151(104).]

⁴⁷ [Bu eser, M.Muhammed Ammâre'nin tabikiyle (II.bsk. Halebi, Kahire 1954) te IV cilt olarak basılmıştır. Biyografisi için bkz. İbn İmâd, *Şezerât*, V/277-278.]]

"Cehennem putlara tapanlardan evvel, iki yüzlü ilim adamlarını yakacaktır"⁴⁸ hadîsini kitabına almıştır. Halbuki el-Elbânî bu hadisin uydurma olduğuna hükmederek, onu reddetmiştir. Münzirî'nin tavrı işte böyledir. Müslim'in [261/874], kıyamet günü ilk olarak ateşe atılacak üç kimseden bahseden hadisi,⁴⁹ iki yüzlü ilim adamları hakkındaki bu haberi, teyit etmektedir..

Hicrî altıncı asır muhaddislerinin biyografilerini tanyırken, Ebu'l-Berekât [Davud b. Ahmed] el-Bağdâdî'nin [542-616/1147-1219] iki kızkardeşi olduğu dikatimi çekti. Birisinin ismi Ümmü'l-Hayya Hafsa[612/1215]; sika bir hadis râvîsiymiş. Münzirî onun hakkında; "Benim bu hanımdan icazetim var, 608/[1211] senesinin Şevval ayında kendisinden yazdım" diyor. Münzirî'nin kendisinden ilim aldığı bu hanımefendi 612/[1215]'de vefat etmiştir.⁵⁰

Bir diğer hanım ise; Ümmü Habîbe el-İsbahânî Âişe binti Hafız Ma'mer b. Fâhîr el-Kureşî el-Absemî'dir [607/1210].⁵¹ Hafız Münzirî, *et-Tekmile*'de şöyle diyor:

"Halka hadisler nakletmiştir. Benim de kendisinden bir icazetim var. Onu 606/[1209] senesinin Zilkâde ayında, Isbahan'dan yazıp göndermiştir."⁵²

Bu büyük alim, bu faziletmeâb hanımefendilerden ilim tahsil ettiğini, kendisine icazet vermek suretiyle hadis nakletmesine müsaade ettiklerini zikretmekte hiçbir beis görmüyor. Okuyucularımız, yalnızca bir asırda İslâmî ilimler sahasında yetişip, uzmanlaşmış alime hanımların isimlerini böylece görebiliyor.

Zeyneb binti eş-Şa'îr; Hurre diye tesmiye edilirmiş [524-615/1129-1218]. İbn Hallikân [Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed 681/1282]⁵³, bu hanımdan icazet aldığını ve icazetnâme'yi de 610/[1213] yılında yazdığını bildirmektedir.⁵⁴

Şu hale bakınız, koskoca tarihçiler, hadîsçiler, ilim adamlarına yakışan tevazu ve dürüstlüğün gereği, bazı hanımlardan ilim tahsil ettiklerini söylüyorlar; bu hanımların beğeni, sempati ve güvenlerine mazhar olduklarını

⁴⁸ [Münzirî, a.g.e., I/124]

⁴⁹ [Müslim, 33 İmâre, bab:43 hadis no:152(1905)(II/1513).]

⁵⁰ [Münzirî, onun hakkında ÖŞeyha-büyük üstade' ve Ömin beyti'l-Hadis-hadis geleneğine sahip bir aileden' ifadelerini kullanır. Bu Hanımın kardeşleri Ebu'l-Berekât Davud b. Ahmed ve Safiye binti Ahmed (604/12079 te Münzirî'nin hocalarındandır. Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-Nakale*, I-IV (thk.B.A.Maruf) II. Bsk., Beyrut 1981, II/324 (1382); II/144(1036); II/471 (1682).]

⁵¹ [İbn İmâd, *Şezerât*, V/25.]

⁵² Münzirî, *Tekmile*, II/203 (1149).

⁵³ [Taşköprülüzâde, *Miftah*, I/235-236.]

kaydediyorlar!! Peki, ne oldu bu ümmete ki, bu saha-
ilim talibi kızlarımızdan ve alime hanımlardan boşaliver-
di? Öyle zamanlar geldi ki, kız çocuklarımızın okullara
gitmesi suç sayıldı.[?] Dahası, mescidlerimiz ibadet eden
hanımlardan boşaldı da, bir hanımın mescidde namaz kıl-
ması ayıplanır oldu.....?! İster anne olsun isterse hanım,
kadının ismini anmak menfur bir şey haline geldi. Kadın
dünyasına derin bir sessizlik çöktü. Konuşma esnasında,
şöyle bir hanımlara temas edilecek olsa; veya bir sebepten
dolayı bir hanımın ismi geçse, konuşmacı büyük bir
telaşla, özürünü müteakip dinleyicilere; affınıza
sığınırım, demek durumunda kalmakta. Ben bunu
muhtelif memleketlerde bizzat müşahede ettim. Yüz
senedir bizim memleketimizde hanımlar çarşılarına gider,
alış veriş yaparlar ve aldıklarıyla birlikte evlerine döner-
ler. Tarlaya gidip tohum eker, sulama işi yapar, hasada
iştirak ederler. Ama ben; ister yaşlı olsun ister genç, asla
mescidde namazımı eda eden bir hanım görmedim. Çünkü
mescidler onlar için sakıncalı yerlerdir?! Bu anlayışın
temelinde de asılsız bir rivâyet vardır. Aynı şekilde,
okullar da onlar için sakıncalıdır. Çünkü temelsiz bir
rivâyet te bunu böyle emretmiştir?!⁵⁵ Şimdilerde,
İslâmiyât sahasında mesai sarfeden kimileri, asrımız
kadınının durumunu hoş görmemekte ve onun yüz sene
öncesinin kanıksanmış şartlarına döndürülmesini salık
vermektedirler. Bunlar, 'kadının, erkek dünyaya getir-
mekten başka işi yoktur,' diye avazları çıktığı kadar
bağırılmaktadırlar.

Tarihimize dönüyorum, hicri altıncı asra; Hafız Ebu'l-
Alâ İbnü'l-Attar'ı [488-569/1095-1173]⁵⁶ okumak için;
Bu zat, hadîs, kıraat, edeb ve zühd sahasında Hemdân'ın
en büyük alimidir. Sünnet'e bağlı, güzel ahlak sahibi bir
insandır. Bir de kızı vardır. İsmi; Âtike binti Ebi'l-Alâ'dır
[609/1212]. Sünnet ilimlerinde yetişmiş, hadisçi bir
hanımdır. Tarihçilerin kaydettiklerine göre bu hanım,
Ebu'l-Vakt Abdüvvel es-Sancarî'den pek çok hadîs din-
lemiş, daha sonra Hemdân'dan kalkıp Bağdat'a gelmiş ve
Sünnet ilimlerini tedris etmiştir.⁵⁷ Muhibbuddîn en-
Neccar[?] şöyle diyor; 'Biz, kendisinden hadîs yazdık.
Allah rahmet eylesin, 609/[1212]'da vefat etmiştir..' Çok
soğuk bir gece yansı kalkmış ve abdest almış. Sonra
namaz için seccadesinde kıyama durmuştur. Secdeye

vardığında ruhunu teslim etmiştir. Allah kendisinden razı
olsun. Sanki şairin şu sözleri onun için söylenmiş gibidir.

Gecenin zifiri karanlığında tek başına,

Kalkmış bir ve Samed olan'a yalvarmaktadır.

Bir kul ki, takati kalmamıştır,

Çünkü geride ne ruhu ne de cesedi kalmıştır, diyor.

Yazar (Dr. Ed-Dik) eserini, Fatıma binti [Ebi'l-
Hasan] Sa'd el-Hayr [b. Muhammed] el-Ensârî el-
Endelüsî'den bahsederek bitirmiştir. Bu hanım 522
[1128]'de Çin'de [İsbahan] dünyaya gelmiş ve
600/[1203]'de Kahire'de vefat etmiştir. İlmî, babasında
ve Bağdat'ın ileri gelen hadîşçilerinde tahsil etmiştir.
Daha sonra Kahire ve Şam'da talebe yetiştirmiştir.
Kendisinden bir grup alim hadîs almıştır. Büyük alim
üstad Münzirî'nin hocaları da bunlar arasındadır. Münzirî
bu hanım hakkında şöyle diyor:

"Üstadlarımız ve arkadaşlarımız kendisinden hadîs
dinlemiştir. Bizim de bir icazetimiz vardır."⁵⁸

Çin'den [İsbahân] babası ile birlikte gelmiş ve
Bağdat'ta ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Şam'a geçmiş,
arkasından Kahire'ye gelip yerleşerek, ölümüne kadar
orada kalmıştır. Mukkatam dağının eteğine defne-
dilmişdir. Öyle zannediyorum ki, onun da kabri, yüzlerce,
din, edebiyat ve linguistik aliminin mezarları gibi kay-
bolup gitmiştir. Esas trajedi şudur, bir hanım, ta Çin'den
[İsbahan] kalkıp, onca yolu geçerek Kahire'ye geliyor.
Öyle bir hanım ki, babası da Endülüs'ün Bolansiye
kentinden ilme hizmet edebilsin diye Müslüman doğuya
geliyor. Arkasından bu her bakımdan kısır seneler geliy-
or ve birileri çıkıp; 'Kadın evden ancak iki şey için çıkı-
bilir, biri evlenip giderken, ikincisi de kabre giderken,'
diyebiliyor. İşte esas trajedi budur.

Bu iki devir arasında, yani öncekilerle (selef), sonrakiler
(halef) arasında ne kadar büyük uçurum var. İslam'ı
diriltten insanlarla, onu öldürenler arasındaki fark, ne
kadar da büyük..?!

IV

İslam dünyasında siyasal ve sosyal çalkantıların had
safhaya çıktığı dönemlerde dahi hanımlar, ilmî etkinlik-
lerden geri durmuş değillerdir. Hadîs'in gerek sosyal
gerekse eğitim tarihi bütün yönleriyle henüz yazılmamış

⁵⁴ [Zeyneb binti Abdurrahman b. Hasan el-Curcânî. Nisabur'un
yetiştirdiği mümtaz hanımlardan biridir. Devrin ileri gelen alim-
lerinden icazet(diploma) almış ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir.
Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, I/92 (237); Goldziher, *Muslim Studies*,
s.406; Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisa*, II/75-76; Çelebi, a.g.e, s.277.]

⁵⁵ [Yazar, kendi yaşadığı Mısır toplumunu ve genel de de Arap toplu-
mını kastederek bu satırları yazıyor. Biz onun gönderme yaptığı bu
rivâyeti, makalenin sonunda kritik edeceğiz.]

⁵⁶ [Zehebî, *Tezkire*, IV/1324(1093); Kehhâle, *Mu'cem*, X/58.]

⁵⁷ Münzirî, *Tekmile*, II/245 (1253.)

⁵⁸ [Münzirî, *Tekmile*, II/14-15 (773); Zehebî, *Tarîhu'l-İslam*, I-XLIII
(thk. Ö.A. Tedmürî)I.bsk., Beyrut 1997, XLII/469 (612).]]

olduğundan, bu devirlerdeki ilim geleneğini, bütünüyle kavrama imkanına maalesef sahip değiliz. Genel eğitim tarihiyle ilgili eserlerde verilen kısa malumatlarla yetiniyoruz. Ancak zamanla ortaya çıkan yeni bilgi ve kaynaklar, çok farklı ve zengin bir portreyi önümüze peyder pey koymaktadır. Mesela Eşrefiye Daru'l-Hadis'inde takip edilen eğitim sistemi hakkında açıklayıcı bilgiler ihtiva eden bir 'Semâ' kaydı, devrin eğitim metotları hakkında da mühim ipuçları sunmaktadır. Bunun detaylarına girecek değiliz. Ancak örnek olması bakımından bir kaç cümleyle bahsetmek istiyoruz. Sema kaydına esas olan eser, Beyhakî'nin (384-458/965-1065) *Kitabu's-Sünen el-Kebir*⁵⁹ isimli eserinin sekizinci cildir. Kayıt tarihi: 15-16 Cemâdiye'l-Ülâ 634/ 1236 yılı Aralık ayının ortaları. Bu cild'in takrihi 527. oturumunda başlamış ve doksan oturumda tamamlanarak, 617. oturumunda bitmiştir.

Sema kaydında, dersin hocası İbnus-Salah'ın (643/1245)⁶⁰ bu eseri kimlerden okuduğu zikredildikten sonra, derse katılan öğrencilerin de adları, katıldıkları oturumlarla birlikte zikrediliyor. Burada kaydın nasıl tutulduğunu göstermesi bakımından sadece başlıkların bir dökümünü vermek istiyoruz:

- 1-Derste not alan ve zaman zaman uyuyanlar (21 kişi)
- 2-Hem dinleyip hem not alanlar (9 kişi)
- 3-Bunlardan zaman zaman derse katılmayanlar (14 kişi)
- 4-Ders esnasında konuşanlar (6 kişi)
- 5-Bunlardan zaman zaman derse katılmayanlar(7 kişi)
- 6-Ders esnasında bazen uyuklayanlar (3 kişi)
- 7-Böyle olup ta bazen derse katılmayanlar (11 kişi)
- 8-Derse katılıp, bazılarında hem dinleyip hem not alan, bazen uyuyup bazen de konuşanlar (8 kişi)
- 9-Ders esnasında uyuklayan ve bazen de konuşanlar (3 kişi)

Kitabın sonunda da bu işten sorumlu kişinin ismi vardır.⁶¹

Biz, bunun eğitim tarihi bakımından taşıdığı değer üzerinde duracak değiliz. Ancak bu kabil ders verme işleminin yalnız erkeklerle sınırlı olmadığına işaret etmek istiyoruz. Hanımların da buna benzer dersleri vardır ve onların da dersleri, aynı titizlik ve hassasiyetle zabta

⁵⁹ Eser basılmıştır. Beyhakî, *Kitabu's-Sünen el-Kebir*. I-X, I.bsk., el-Maârifü'n-Nizamiyye, Haydarâbad 1344.

⁶⁰ İbn Salah'ın hocalık yaptığı Darul-Hadisler için bkz. Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed, *ed-Dâris fi Tarihi'l-Medâris*, I-II (thk.Cafer el-Hüseynî) Dimeşk 1948, I/20-21.

⁶¹ Ebu Gudde, Abdülfettah, *el-İsnâdu mine'd-Din ve Safhatun Mûşrikatun min Târih-i Semâ'i'l-Hadis İnde'l-Muhaddisîn*, I.bsk., Halep 1992, s.113-145.

geçirilmektedir. Mesela, Ümmü'l-Fazl, Hacer binti Şerefuddin Muhammed b. Ebu Bekir el-Kudsi'nin (790-874/1388-1469)⁶² dersine katılanlar kayda geçirilmiş, hatta bir münasebetle çocuk yaşta orada bulunan Şemseddin es-Sahâvî'nin (902/1496) oğlu Ahmed, ders esnasında ağlayınca, onun da adı kayıtlar da yerini almıştır.⁶³ Sahâvî, bu hanımın, devrinin en gözde hadisçisi haline geldiğini, bu yüzden de talebe akınına uğradığını not eder.⁶⁴

Sözkonusu hadis derslerinin yaygın halk eğitimi şeklinde olmadığı, bilakis sistemli bir biçimde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim hicrî 500 ila 750 yılları arasındaki ikibuçuk asırlık devrede, sadece Şam'daki hadis ders kayıtlarını içeren tarihi vesikaların yaklaşık üçte biri, Stefan Leder- Yasin M. Al-Sawwâs- Ma'mûn al-Şâgharjî tarafından 1996'da yayımlanmış ve yalnızca bu kısımda 1350 hocadan icazet alan sekizbin öğrencinin isim indeksi yer almıştır.⁶⁵ Bu derslerin erkeklerle sınırlı olmadığı, çok sayıda hanımın da hem hoca hem de talebe olarak katıldığı belirtilmektedir.⁶⁶

Sahâvî, douzuncu hicrî asrın biyografisine ayırdığı *ed-Davu'l-Lâmi* isimli harika eserinde hanımların dünyasına da ışık tutmuş ve sadece bir asır içerisinde temayüz etmiş 1075 hanımın biyografisine yer vermiştir. Sadece ismi Ayşe ve Fatma olanları, müstakil bir cilt tutar. İşte biz burada hem onlara hem de Şam'ın şöhretli ailesi Makdisilere bir örnek olsun diye iki hadisçi hanımdan bahsetmek istiyoruz. Bu hanımlar, aynı zamanda makalemizin başında zikrettiğimiz Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ'nın da geleneğini 7 asır sonra hala yaşatan hanım hadisçilere de bir örnek teşkil edecektir.

Aişe binti Muhammed b. Abdülhâdî (723-816/1323-1413),⁶⁷ aslen Filistin'in Nablus kasabasına bağlı Cemmâ'il köyündendir. Beytu'l-Makdis bölgesine nisbetle kendilerine Makdisî denilen sülaledendir. Ailesi, Haçlı seferleri sırasında⁶⁸ (551/1156) memleketini terkederek Şam'a göçmüş ve şehrin Doğu kapısındaki

⁶² Sahâvî, Şemseddin, *ed-Davu'l-Lâmi' li ehli'l-Karn et-Tâsi*, I-VI (iki cilt bir arada), Beyrut ty., VIII/131-132.

⁶³ Ebu Gudde, a.g.e., s.162.

⁶⁴ Sahâvî, a.g.e., ay.

⁶⁵ Leder, Stefan, *Charismatic Scripturalism, Der Islam, Band 74/2*, 1997, s.289. (*Mu'âjam al-samâ'ât al-dimashqiyya al-mukhtâra min sanati 500 ilâ sanati 750, Les certificats d'audition à Damas 550-750h./1155-1349*. Damas 1996 (Institut Français de Damas).

⁶⁶ Leder, a.g.m., s.290. Mesela bu hocalardan birisi Zeyneb binti Kemal b. Ahmed el-Makdisiyye (646-740/1248-1339) şöhretli bir hocadır, çok sayıda talebe yetiştirip icazet vermiştir. Bkz.İbn İmad, *Şezerât*, VII/126; Goldziher, *Muslim Studies*, s.367(407; Sever, Kazım, *İslam Tarihinde Kadın Eğitimi Üzerine Yeni Kaynaklar*, (Yayımlanmamış makale) s.14-22.

Mescid-i Salih civarına yerleşmiştir. Daha sonra aile, hem bu bölgeyi imar edip geliştirmiş, hem de orayı hadis ilminin merkezi yapmıştır. Hanbelî mezhebine mensup olan aile, şöhretli alimlerin yetiştiği bir ocak gibidir.⁶⁹ Burada bunların detaylarına girmenin imkanı olmadığı açıktır. Ancak şu kadarını belirtelim ki, Sahâvî'nin 'Müsnidetü'd-Dünya' dediği bu Ayşe'nin eşi, *Tabakâtu'l-Muhaddisin*'in yazarı, kırkıdan evvel ölmesine rağmen yüze yakın esere imzasını atan, meşhur Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdî'dir (705-744/1305-1343).⁷⁰ Aynı zamanda amca çocuklarıdır. Büyük dedesi Abdülhamîd (573-658/1177-1259) Müeddib'tir; onun kardeşi Muhammed b. Abdülhâdî (658/1259) ise, devrinin en ileri gelen hadisçilerinden olup, daha evvel kendisinden bahsettiğimiz meşhur Şühde el-Kâtibe'nin de talebesidir. Hatta ondan kendi icazetiyle rivâyette bulunanların en sonuncusudur.⁷¹ Mizzî'nin (742/1341) *Tehzibu'l-Kemâl*'ini üzerine bina ettiği *el-Kemal fi esmâi'r-Rical* isimli rical eserinin yazarı, meşhur Abdülğani el-Makdisî (541-600/1146-1203) de bu ailedendir.⁷²

Hasılı işte böyle ilim geleneğine mensup bir ailenin çocuğu olarak yetişen Ayşe, devrin en muteber hadis kaynaklarını tedris etmiş, Sahâvî'nin deyişiyle en ileri gelen hadis otoritelerine hocalık yapmıştır. Bilhassa taşradan gelen çok sayıda hadisçiye icazet vermiştir. İbn Hacer el-Askalânî (852/1448) de onun talebesidir ve kendisinden çok rivâyette bulunmuştur.⁷³

Fatma binti Muhammed b. Abdülhâdî'ye (719-803/1319-1400) gelince; yukarıda kendisinden bahsettiğimiz gözde hadisçi Ayşe'nin kız kardeşidir. Şam, Mısır, Haleb, Hama, Humus ve daha başka yerlerde ilim tahsil etmiştir. Çok miktarda rivâyette bulunmuştur. Bu hanım da İbn Hacer'in hocasıdır ve kendisinden çok istifade etmiştir.⁷⁴

Bunlar bir asrın yetiştirdiği binden fazla temayüz

etmiş hanım içerisinde sadece iki tanesidir. Aynı zamanda ilim geleneğine sahip onlarca aileden yalnızca birisinin iki temsilcisidir. Sahâvî'nin verdiği bilgilerden hareketle sadece Şam'lı hanım hadisçilere bir kaç örnek zikrederim:

* Emetü'l-Latif binti Muhammed (840/1436)⁷⁵

* Bereke binti Ebî Bekir (840/1436)⁷⁶

* Hatice binti İbrahim (803/1400)⁷⁷

* Hatice binti Muvaffak (896/1490)⁷⁸

* Sare binti Muhammed b. Ali (862/1457)⁷⁹

* Sittü'l-Kuzât İbneti Ebî Bekir (797-864/1394-1459)⁸⁰

* Ayşe binti es-Sârim İbrahim b. Halil (760-842/1358-1438)⁸¹

* Melike binti eş-Şeref Abdullah (802/1399)⁸²

Bizim, Hadis tarihinin açılım döneminin zirvesi saydığımız, sekiz ve dokuzuncu hicri asırlarda, hadis ilminin duâyeni sayılabilecek simaların hemen hepsi de çok sayıda hanım hadisçiye talebe olmuşlardır. Bunların hepsini burada saymanın imkanı yoktur. Sadece bir kaçının isimlerine atıfta bulunmakla iktifa edelim:

Biyografi ve tarih ustası, hadis'in mümtaz siması Şemseddin ez-Zehabi (748/1374). 100'ün üzerinde hanım hadisçiye talebe olmuştur.⁸³ Tartışmasız, Hadis tarihinde bir döneme damgasını vuran İbn Hacer el-Askalânî (852/1448) ise 50'nin üzerinde hanımdan ders almıştır.⁸⁴ Sahâvî (902/1496) ve Suyûtî'nin (911/1505) hanım hocaları da bu sayının çok üstündedir.⁸⁵

Burada altı çizilmesi gereken bir diğer nokta da, bu ilmi faaliyetlerin aile geleneğinin bir uzantısı olarak gerçekleştirildiğidir. Nasılki daha önce örneğini verdiğimiz, hicri bir ve ikinci asırlarda Said b. el-Müseyyib ve kızı; Malik b. Enes ve kızı; Yezid b. Harun ve cariyesi, hadis ilmiyle bir aile geleneği içerisinde

⁶⁹Tam künyesi: Aişe binti Muhammed b. Abdülhâdî b. Abdülhamîd b. Abdülhâdî b. Yusuf b. Muhammed b. Kudâme.

⁶⁸Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-II, (çev. Işıltan, Fikret), T.T.K.Y., II.bsk., Ankara, 1989, I/214.

⁶⁹İbn Abdülhâdî'ler ve İbn Kudâme al-Makdisiler bir iki istisnasıyla hep bu aileden çıkmıştır.

⁷⁰Zehabi, *Zeylu Tezkireti'l-Huffaz*, (thk. Kevseri), Daru İhyâi't-Türasi'l-Arabi, ty., s.351-352. Eserlerinden bazıları basılmıştır; *Tabakâtu Ulemâi'l-Hadis*, I-IV (thk. E. el-Büşî) I.bsk., Beyrut 1989; *el-Muharrar fi'l-Hadis*, I-II (thk. Y. A. Maraşlı ve diğer.) Beyrut 1992.

⁷¹Zehabi, *Nübelâ*, XXIII/339-340(236); 342(238).

⁷²Zehabi, a.g.e., XXI/443(235); Leder, a.g.m., s.297-300.

⁷³İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-Ömr*, I-III (thk. Hasan Habeşi) Kahire 1969-1972, III/25 (16); Sahâvî, a.g.e., VI/II/81 (495).

⁷⁴İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr*, II/180 (90); Sahâvî, a.g.e., VI/II/103 (651).

⁷⁵Sahâvî, a.g.e., VI/II/10(51).

⁷⁶Sahâvî, a.g.e., VI/II/13(63).

⁷⁷Sahâvî, a.g.e., VI/II/24(135) İbn Hacer'in hocalarından.

⁷⁸Sahâvî, a.g.e., VI/II/28-29(161). Sahâvî'nin hocalarından.

⁷⁹Sahâvî, a.g.e., VI/II/53(311) Sahâvî'nin hocalarından.

⁸⁰Sahâvî, a.g.e., VI/II/57(338) Sahâvî'nin hocalarından.

⁸¹Sahâvî, a.g.e., VI/II/73(450). İbn Hacer ve Sahâvî'nin hocalarından.

⁸²Sahâvî, a.g.e., VI/II/127(780).

⁸³Sever, Yeni Kaynaklar, (Yayınlanmamış makale), s.4.

⁸⁴Bolelli, a.g.e., s.208-209.

⁸⁵Bolelli, a.g.e., s.209.

meşgul olduysalar, onlardan yedi, sekiz asır sonra gelenler de bu meşguliyeti bir aile geleneği içerisine sürdürmüşlerdir. Daha evvel Makdisilerin örneğini verdik. Onlardan başka, İbn Hacer'in hocası Zeyneddin el-İrâkî'nin (806/1403) kızı, Zeyneb (791-865/1388-1460)⁸⁶, İbn Hacer'in eşi Enis İbneti Abdilkerim (780-867/1378-1462) ve kızı Zeyn Hatun (833/1429)⁸⁷ yüzlerce hanım içerisinden sadece iki örnektir.

Bugün seçkin bir ilim adamının sıklıkla tekrarladığı üzere, aynı aileden ikinci kuşak profesörlerin yetişmediği bir toplumda ilim geleneğinin oluşamayacağı herkesin malumudur. Bugünün ilim anlayışı ve kurumsal yapısıyla, bundan beş altı asır öncesinin ilim anlayışı ve kurumsal yapısını mukayese etmek, elbetteki makul değildir. hele hele bugünün standartlarını o devirlerde aramaya kalkışmak, en iyimser deyimle bir anakronizm olur. Ancak, ilim geleneği noktasında bir tespit yapılacak olursa, o dönemlerin, kendi şartlarında fevkalâde bir düzeye ulaştığı söylenebilir. Bu bakımdan Sahâvî kimi hanımlardan bahsederken onların ailelerine atıfta bulunarak; 'min beyti ilmin ve rivâyetin- ilim ve rivâyetle meşhur bir aileden' demek suretiyle bu geleneğe işaret etmektedir. Bunlara bir kaç örnek verelim:

* Ay Hatun binti Ali (775-864/1373-1459)⁸⁸

* Rukiyye binti eş-Şeref Muhammed (830-2/1426-28)⁸⁹

* Zeyneb binti Abdillah (780-838/1378-1434)⁹⁰

* Sitti'l-Kuzât binti Ebî Bekir (864/1459)⁹¹

* Aîşe binti Ali b. Muhammed (761-840/1359-1436)⁹²

***

Buraya kadar, onbeş asırlık Hadis tarihinin yaklaşık on asırlık bir zaman dilimi içerisinde hanım hadisçilerin sergilediği portreye dair, genel bir çerçeve orataya koymaya çalıştık. Şüphesiz burada yapılan sadece bir ufuk turudur. Kanaatimiz o ki, bu dönemlerin siyasi, sosyal, ekonomik ve eğitsel şartlarını da dikkate almak suretiyle derinlemesine bir inceleme yapılırsa, çok zengin bir

malzemenin ortaya çıkacağı muhakkaktır. Şimdiye kadar yapılan klasik ve modern çalışmaların çoğunun indeks ve kronoloji olmanın ötesine geçemediği aşikardır. Halbuki, kültür tarihimizin bu vechesinin aydınlatılması için, konuların sosyal tarih perspektifiyle ele alınmasına ihtiyaç vardır. Bu itibarla da yalnızca hoca talebe ilişkisini tespit etmek yeterli değildir. Bunun yanı sıra, erken devirlerden itibaren sosyal ilişkiler, ekol gelenekleri, kurumsal yapılar, kurumsal yapılarla siyasal yapı arasındaki ilişkiler, aile ilişkileri ve aile geleneği ve benzeri hususlar da göz önünde tutulmak zorundadır. Bu portreyi etkileyen sosyo-kültürel durumlarla, arka planındaki ekonomik ve psikolojik saikler de dikkate alınmalıdır.

Yukarıda altını çizdiğimiz geleneğin neden sürdürülemediği ise başlıbaşına bir inceleme konusudur. Son beş asırlık süreç bu açıdan dikkatle ele alınmayı beklemektedir. Ancak, bu aşamada rahatlıkla söyleyebiliriz ki, İslam kültür tarihinin büyük kısmında hanımlar, sosyal ve kamusal alanda son derece aktif roller almışlardır. En azından Hadis ilmi noktasından bu böyledir. Bu hanımların okumasına, yazmasına, öğrenmesine, öğretmesine hiç kimse müdahale etmiş değildir. Hatta, hadis almak için bir memleketten diğerine seyahat etmesine dahi karışılmamıştır. Oğünün eğitim kurumlarında sayıları yüzleri bulan talebelere dersler vermişlerdir de en küçük bir baskıyla dahi karşılaşmamışlardır. Bütün bunlar olurken kimse onlara çıkıp; 'sizin aklınız kısa', 'siz ancak yarım erkek edersiniz', 'siz dört duvar arasında yaşamaya mahkumsunuz, dışarı çıkmazsınız', 'siz uğursuzsunuz', 'siz fitnessiniz' v.b. şeyler söyleyerek onlara mani olmaya kalkışmamıştır. Tek tük bulunabilecek örnekler, koskoca bir kültür tarihinin baskın durumunu temsil edemez ve açıklayamaz. Tarih ve sosyal realite, makalenin başında da işaret ettiğimiz gibi, hangi sosyo-psikolojik etkenlerin ortaya çıkardığı belli olmayan, yahut ne maksatla söylenildikleri tam olarak bilinmeyen bu kabil haber kıntınlarnı, kitapların satırlarına hapsedmiştir. Bunların ne zaman hapsedildikleri yerden çıkarıldığı ve Müslümanların mefkuresini etkilemeye başladığı ayrı bir çalışma konusudur.

Buna karşın, hanımların hiçbir reaksiyonla yüzyüze gelmediklerini iddia etmek de safdillik olur. Hanımların eğitim almalarında ve toplumsal platformlarda gözükmelerine tahammül edemeyen kimi çevreler, buna mani olabilmek için, devrin en etkili aracını devreye sokmakta gecikmemişlerdir. Hicrî üçüncü asrın başında kendi dünya görüşlerine aykırı gördükleri için hanımlara yazı öğretilmesini ve onların evlerin caddeye bakan kısımlarında oturtulmasını yasaklayan bir rivâyeti uydurmuşlardır. Rivâyet şöyledir:

⁸⁶Sahâvî, a.g.e., VI/II/41-42(244).

⁸⁷İbn Hacer kızı hakkında şöyle diyor: 'Ö yazı ve okumayı öğrendi. Zeyn el-İrâkî ve Nureddin el-Heysemî'nin derslerine götürdüm. Şanlı pek çok hadisçi kendisine icazet verdi..' *İnbâu'l-Ğumr*, III/445 (17).Sahâvî, a.g.e., VI/II/10-11(55); 51(301).

⁸⁸Sahâvî, a.g.e., VI/II/11-12(58).

⁸⁹Sahâvî, a.g.e., VI/II/35-36 (208).

⁹⁰Sahâvî, a.g.e., VI/II/42-43(249).

⁹¹Sahâvî, a.g.e., VI/II/56-57(339).

⁹²Sahâvî, a.g.e., VI/II/78-79 (482).

"Hanımların, (caddeye bakan) odalarda oturmasına müsade etmeyin, onlara yazı da öğretmeyin. Onlara, yün eğirmeyi ve Nur süresini öğretin."⁹³

"Hanımlarınıza yazı öğretmeyin. Onları balkonlarda da oturtmayın."⁹⁴

Bu rivâyeti tedavüle sokan şahsın Şamlı, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim olması manidardır. Şam'ın ta ilk devirlerden itibaren nasıl hanım hadisçilerle şöhrat kazandığına biz daha evvel işaret ettik. İşte bu durum karşısında İbn Hibban'dan (354/965) öğrendiğimiz kadarıyla sūfimeşrep bir kişi olan, gezgin, Ebu Abdullah bu haberi uydurmuştur. Kendisi hadisler uydurup, Şamlılara nisbet etmekle şöhrat bulmuş birisidir. İbn Adî (277-365/890-975) ve Dârakutnî (385/995) gibi ileri gelen Cerh ve Ta'dil otoriteleri, onun yalancı (kezzâb) biri olduğunu, hadislerinin dayanaksız olduğunu söylemişlerdir. Hatta İbn Hibban, ondan nakilde bulunmanın asla helal olmayacağını söylemiştir.⁹⁵

Bu haberin diğer versiyonlarında yer alan Hımslı Abdülvahhâb b. Dahhâk (245/859) ta başta Buhârî, Ebu Dâvud, Nesâî, Ukaylî, Dârakutnî ve Beyhakî gibi otoritelerce, yalancı ve sözüne itibar edilmez biri olarak değerlendirilmiştir.⁹⁶

Haberin bir başka versiyonun da yer alan Cafer b. Nasr da güvenilir kimselerin adını kullanarak asılsız rivâyetler neşretmekle maruf birisidir.⁹⁷

Rivâyeti Hakim en-Neysâbü'î'nin kitabına alması da tenkit oklarından kurtaramamıştır. Zehebî, ona rağmen hadisin uydurma olduğunu belirtmiştir.⁹⁸

Hanımlara yazı öğretilmemesini tavsiye eden bu rivâyet, aslında hicri üçüncü asrın ilk yarısında, halk arasında anonim olarak nakledilen bir anlayışın rivayet formudur. Câhuz'un (255/868) da belirttiği gibi, o sıralar-

da halkın dilinde dolaşan bir sözdür bu.⁹⁹ Öyle anlaşılıyor ki, şifahî kültürün egemen olduğu bir toplumda hanımların edebiyata ve ilme yoğun ilgi göstermesi, bazı tutucu çevreleri rahatsız etmiş ve onlar da bu halk deyişini hadisleştirmişlerdir. Yahut, eğitim görmüş bazı hanımların geleneksel toplumun kabulleriyle çelişki arzeden kimi davranışları, bu çevrelerin hissiyatına da dokunmuş olabilir. Bu da mümkündür; ancak, bu devirlerde yazı aleyhtarı anlayışın, çok daha başka sosyal ve kültürel dayanakları vardır ki, onları tartışmanın yeri burası değildir. İkinci asrın hemen hemen ortalarına kadar bazı çevreler, değil hanımların, beylerin hadisleri yazıya geçirmelerine dahi itiraz ediyorlardı. Bunun sebebinin o çevrelerin ilme ve öğretime karşı çıkışları olduğunu söylemek cahillik değilse bile aymazlıktır. Çünkü aynı çevreler, bir yandan da yoğun ilim meclisleri teşkil ediyor, öğrendiklerini talebelerine öğretmek için çok yoğun gayret sarfediyorlardı. Bu, tamamen şifahî kültür geleneğine sahip insanların, ona meydan okuyan yazılı kültür'e karşı gösterdiği tabii bir reflektir. Bu refleksi gösteren hadisçilerin halefleri, bir iki asır içerisinde herkesi hayrette bırakacak vüsatte ve titizlikte eserlerle yeni duruma nasıl intibak ettiklerini göstermişlerdir.

Goldziher de, üzerinde durduğumuz asılsız rivâyete atıfta bulunmuş, hatta o, yazı karşıtı tutumu Hz. Ömer'e kadar götürmüştür. Fakat, İslam kültür tarihindeki fiili durumun bu anlayış ve rivâyetleri çiğneyip geçtiğini not etmeden geçememiştir.¹⁰⁰

Hanımları eğitim alanından ve sosyal hayattan dışla-

⁹³ İbn Hibbân, *Kitabu'l-Mecrühîn*, I-III (thk.M.İ.Zâyed) Haleb, 1975, II/302; Hâkim, *el-Müstedrek*, I-IV. (nşr.Y.A.Maraşlı), Beyrut, ty., II/396; İbnu'l-Cevzî, *Kitabu'l-Mevzûât*, I-III(thk.A.M.Osman) I.Ibsk.,Kahire 1987, II/269; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I-IV (th.M.A.Becâvi), Daru'l-Fikr ty.,III/446; Suyûtî, *el-Leâli el-Masnû'â fi'l-Ahâdisi'l-Mevzû'*, I-II, Beyrut 1983, II/168.

⁹⁴ İbnu'l-Cevzî, a.g.e, II/268; Suyûtî,a.g.e., II/168.

⁹⁵ İbn Hibban, a.g.e., II/301-302; İbn Cevzî, a.g.e., II/269; Zehebî, a.g.e., II/445-446(7102)

⁹⁶ İbnu'l-Cevzî, *Kitabu'l-Zuafâ ve'l-Metrükîn*, I-III (thk. E. Abdullah Kadı) I.bsk. Beyrut 1989, II/157 (2209); Zehebî, a.g.e, II/679(5316); Halebî, Burhâneddin, *el-Keşfü'l-Hâsis ammen Rumiye bi Vaz'i'l-Hadis*, (thk.S.Samerrâi), Bağdat ty., s.278 (469); İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-VI (thk. H.M.Şiha ve diğer.) Beyrut 1996, III/502-503 (4977)(VI/447).

⁹⁷ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., II/268; Zehebî, a.g.e., I/419(1541); Halebî, a.g.e, s.127-128(200); Suyûtî, a.g.e., II/168.

⁹⁸ Hakim, a.g.e., II/396. Kurtubî'nin bu rivâyetin İbn Mesud'a nisbet edilen bir versiyonuna yer vermesi ve onu nisbetinde bir problem yokmuş gibi yoruma tabi tutması, kültür tarihimize kendi yaşadıkları dönemin ve ona tekaddüm eden zamanların sosyal gerçekliğinden kopuk, kendi tasavvurlarının şerhiyle meşgul olan ilim adamı prototipine örnek teşkil etmesi bakımından kıymetlidir. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, I-XX (tsh. A.A.Berdun) Baskı y.y., 1952, XX/121-122. Kurtubî, yedinci asır alimidir. (671/1277) de vefat etmiştir. Bu asırdaki hanım hadisçilerin yoğunluğuna ve kalitesine biz makalenin önceki kısımlarında işaret ettik. Aslında Kurtubî, Hakim Tirmizî'nin (320/932) rivâyete getirdiği yorumu harfi harfine nakletmekten öte bir şey yapmış değildir. *Nevâdiru'l-Usûl*, I-II (Ahmed Abdürrahîm Sayih-Seyyid Cemil). Kahire 1988, II/219-220. Tirmizî'nin ise, bu anlayışı rivâyetleştiren mistik çevrelere hiç te uzak birisi olmadığı malumdur. Daha sonraları da zaman zaman bu anlayışı savunan sūfimeşreb alimlere rastlamak mümkündür. Ali el-Kârî (1014/1605) onlardan birisidir. Hatiboğlu, 'İslamda Kadın Eğitiminin Doğuşu,' s.94; Bu rivâyete ilgili bir çalışma için bkz. Koçkuzu, Ali Osman, *Ukûdu'l-Cüman fi Cevâzi Ta'lîmi'l-Kitabe Li'n-Nisvân Adlı eser üzerinde bir kaç söz*, Diyanet Dergisi, C.XIX, sayı:3, s.13-22.

⁹⁹ O vakitler şöyle denilirmiş; 'Kızlarınıza yazı öğretmeyin, şiiir de bel letmeyin. Onlara Kur'an öğretin, Kur'an'dan da Nur süresini öğretin.' Câhuz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, I-IV (thk.A.M. Harun). Beyrut 1990, II/180.

mak isteyen siğ anlayış hadis tarihinde, tarihe mağlup olmuştur. Şimdi bu tarihin üzerindeki perdeyi tamamen açmak ve Hadis tarihinde kadın gerçeğini bütün yönleriyle ortaya koymak yeni araştırmaları beklemektedir.

KAYNAKLAR

Abbott, Nabia, *Hız Muhammed'in Sevgili Eşi Ayşe*, (çev. Tuba Asrak Hasdemir), Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1999. (Orjinal adı: Aisha, *The Beloved of Muhammed*, Chicago press, 1942)

Alûsî, Mahmud Şükrü, *Bülûğu'l-Ereb fi Marifet-i Ahvâli'l-Arab*, I-III (thk. M.Behcet el-Eserî) Beyrut ty.

Ana Britannica, XII/373-374.)

Aydınlı, Abdullah, Amre bint Abdurrahman, İ.A. T.D.V., III/95.

Beyhakî, *Kitabu's-Sünen el-Kebîr*, I-X, I.bsk., el-Maârifü'n-Nizamiyye, Haydarâbad 1344.

Bolelli, Nusrettin, *Kadınların Hadis İlimindeki Yeri, Hicri II.-V. Asır*, M.Ü.İ.V.Y., İstanbul, 1998,

Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I-IV (thk.A.M.Harun), Beyrut 1990.

Çakın, Kamil, 'Kadınlar İle İlgili Bir Hadis ve Değerlendirmesi, Dinî Araştırmalar Dergisi, II (Mayıs 1988), s.5-30.

Çelebi, Ahmed, *İslamda Eğitim-Öğretim Tarihi*, (çev. Yardım, Ali) III:bsk., İstanbul 1998,

Ebu Gudde, Abdülfettah, *el-İsnâdu mine'd-Din ve Safhatun Müşrikatun min Târih-i Semâi'l-Hadis İnde'l-Muhaddisin*, I.bsk., Haleb 1992,

Garaudy, Roger, *İslam ve İnsanlığın geleceği*, İstanbul 1990.

Gazâlî, Muhammed, *Kazâyâ el-Mer'e Beyne't-Takâlîd er-Râkide ve'l-Vâfide* (Dâru's-Şurûk, IV.bsk., 1992).

Gazâlî, 'Türâsüne'l-Fikri fi Mîzâni's-Şer' ve'l-Akl', Dâru's-Şurûk III.bsk. 1992,

Goldziher, Ignaz, *İslamda Eğitim* (çev. M.Emin Özağar-M.Görmez-B.Erul) İsl.Arş.Der.,cilt: II, sayı:7, 1988, s.81.

Goldziher, *Muslim Studies*, I-II, (tr. C.R. Barber-S.M.Stern),London 1971.

Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fi Marifet-i Ahâdîsi'r-Rasûl*, I-II (Ahmed Abdürrahim Sayih-Seyyid Cemil), Kahire 1988,

Hâkim, *el-Müstedrek*, I-IV, (nşr.Y.A.Maraşlı), Beyrut, ty.

Halebî, Burhâneddin, *el-Keşfu'l-Hasîs ammen Rumiye bi Vaz'i'l-Hadis*, (thk.S.Samerrâî), Bağdat ty.

Hatîb, Ebubekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut, ty.

Hatîb, *er-Rihle fi Talebi'l-Hadis*, (thk. Nureddin İtr) I.bsk., Beyrut 1975.

Hatiboğlu, Hazret-i Âişe'nin Hadis Tenkidçiliği, A.Ü.İ.F.D.,cilt, XIX, Ankara 1973, s.59-74.

Hatiboğlu, Mehmed S., *İslam'ın Kadına Bakışı*, İsl.Arş. Der., c.V, sayı: 4, Ekim 1991, s.234-235.

Hatiboğlu, M.Said, 'İslam'da Kadın Eğitiminin Doğuşu', Türkiye I. Din Eğitimi Semineri., İlahiyat Vakfı y., Ankara 1981, s.90-94.

Hitti, Philip K., *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, I-II(çev. Salih Tuğ), İstanbul 1989.

İbn Abdülhâdi, *Tabakâtu Ulemâi'l-Hadis*, I-IV(thk.E.el-Bûşî)I.bsk., Beyrut 1989.

İbn Abdülhâdi, *el-Muharrar fi'l-Hadis*, I-II (thk.Y.A.Maraşlı ve diğer.)Beyrut 1992.

İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri fi ma Nüsibe ile'l-Eşâri* (thk. Kevserî) II. Bsk., Beyrut 1984.

İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*,I-XVIII (thk.M.A.Ata ve diğer.) Beyrut ty.

İbnu'l-Cevzî,*Kitabu'l-Mevzûât*, I-III (thk.A.M.Osman) II.bsk., Kahire 1987.

İbnu'l-Cevzî, *Kitabu'z-Zuafâ ve'l-Metrükîn*, I-III (thk. E. Abdullah Kadı) I.bsk. Beyrut 1989

İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-VI (thk, Halil Memun Şiha ve diğer.) I.bsk., Beyrut 1996.

İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-Ömr*, I-III (thk. Hasan Habeşî) Kahire 1969-1972.

İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ-i Ehli'z-Zaman*, I-VI (thk. M.M.Abdülhamid) I.bsk. Kahire 1948.

İbn Hibbân, *Kitabu'l-Mecrûhin*, I-III (thk.M.İ.Zâyed) Haleb, 1975,

İbn İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*

¹⁰⁰ Goldziher. İslamda Eğitim, s.90. Burada kültür tarihimiz boyunca hangi aimler hanımlara yazı öğretilmesine cevaz vermiştir, hangisi vermemiştir gibi bir bahis açarak, Hattâbî (388/998)'den başlayıp, İbn Hacer'e kadar uzanan bir liste çıkartmayı zait görüyoruz. Çünkü tarihi ve sosyal realite, karşısında bu nevi tartışmalar, fantazi olarak kalmıştır. Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I-II, Beyrut ty., I/50-55.

- İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakât el-Kebîr*, I-VIII, Daru Sadr, Beyrut, ty.,
- İbnü'l-Hac. Muhammed el-Abderî, *el-Medhal*, I-IV, Dâru'l-Hadîs, bask. y.y., 1981.
- Kabbani, Rana, *Avrupa'nın Doğu İmajı*, (çev. Serpil Tuncer) Bağlam y., İstanbul 1993.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmu'n-Nisâ fî Alemeyi'l-Arab ve'l-İslam*, I-V, Beyrut, ty.
- Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I-XV, Beyrut ty.,
- Kettânî, Abdülhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I-II, Beyrut ty.,
- Koçkuzu, Ali Osman, *Ukûdu'l-Cüman fî Cevâzi Ta'limi'l-Kitabe Li'n-Nisvân Adlı eser üzerinde bir kaç söz*, *Diyanet Dergisi*, C.XIX, sayı:3, s.13-22.
- Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, I-XX (tsh. A.A.Berdun) Baskı y.y., 1952.
- Leder, Stefan, *Charismatic Scripturalism*, *Der Islam*, Band 74/2, 1997, s.289.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Pevgamberi*, I-II (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1993.
- Makkarî, *Nefhu'l-Tîb*, I-VIII (neşr. İhsan Abbas) Beyru 1988,
- Münzirî, Zikiyyüddin, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-Nakale*, I-IV (thk.B.A.Maruf) II. Bsk., Beyrut 1981.
- Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III, Çağrı yay. İstanbul 1981.
- Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed, *ed-Dâris fî Tarihi'l-Medâris*, I-II (thk.Cafer el-Hüseynî) Dimeşk 1948.
- Okiç, M.Tayyib, *İslamiyette Kadın Öğretimi*, D.İ.B.Y., Ankara, 1979.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-II (çev. Işıltan, Fikret), T.T.K.Y., II.bsk., Ankara, 1989.
- Sabri, Mustafa, *Mevkîfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Alim Min Rabbi'l-Alemin*, I-IV, II. Bsk., Beyrut 1981.
- Sahâvî, Şemseddin, *ed-Davu'l-Lâmi' li ehli'l-Karn et-Tâsi*, I-VI (iki cilt bir arada), Beyrut ty.
- Savaş, Rıza, *Raşid Halifeler Devrinde Kadın*, İstanbul, 1996.
- Semânî, Abdülkerim, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, I.bsk, Beyrut, 1981.
- Sever, Kazım, *İslam Tarihinde Kadın Eğitimi Üzerine Yeni Kaynaklar*, (Yayınlanmamış makale).
- Sever, Kazım, *İslâmî Araştırmalarda Atf Sorunu*, *İslâmiyât*, I, (1998), sayı 1, s.100.
- Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956,
- Suyûtî, *el-Leâlî el-Masnû'a fî'l-Ahâdisi'l-Mevzû'*, I-II, Beyrut 1983.
- Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Saâde ve Mısbâhu's-Sivâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, I-III, Beyrut 1985.
- Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I-IV (th.M.A.Becâvî), Daru'l-Fikr ty.
- Zehebî, *Siyeri A'lâmi'n-Nubelâ*, I-XXIII., (thk.Ş. Arnavut-H.Esed) VII.bsk., Beyrut, 1990.
- Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-IV, VII.bsk., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Zehebî, *Zeylu Tezkireti'l-Huffâz*, (thk.Kevserî). Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, I-XLIII (thk. Ö.A. Tedmûrî)I.bsk., Beyrut 1997.